

**1941-1944 РОКИ В ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА: ДІЯЛЬНІСТЬ В ЕВАКУАЦІЇ ТА ОКУПАЦІЇ**

У статті аналізується історіографічний стан розробки проблеми та її джерелознавчого підґрунтя, пропонуються шляхи її подальшого поглибленого аналізу, критерії періодизації; наводяться біографічні дані професури, що керувала роботою різних підрозділів університету у період румуно-німецької окупації 1941-1944 рр.

Ключові слова: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Друга світова війна, румуно-німецька окупація, евакуація.

З огляду на те, що історія Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова в роки війни являє собою цілком унікальне явище, аналогів якому практично немає, її вивчення має відбуватися за трьома взаємопов'язаними пріоритетними напрямками в річизі системного підходу до проблеми в цілому.

По-перше, мова має йти про повний та найдетальніший аналіз участі колективу університету у бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни від самого її початку. Передусім, традиційно, це комплекс питань, пов'язаних із обороною Одеси у серпні-жовтні 1941 р. Тут накопичено велику літературу як мемуарного, так і наукового та науково- публіцистичного характеру, яка, проте, потребує певної систематизації та подальшого узагальнення із залученням нових фактів, зокрема з приводу діяльності адміністрації університету у цей період тощо. Реалізація цього напрямку в значній мірі залежить від розширення джерельної бази, в тому числі і через опрацювання архівної [1].

З іншого боку, предметом більш ретельного аналізу має стати питання участі викладацького та студентського складу університету і на інших фронтах Великої Вітчизняної війни на всіх її етапах. Це питання, в разі його всебічного висвітлення, стане ланкою, що «з'єднає» довоєнну частину фронтовиків університету з його повоєнною частиною (ті, що влились до університетських лав у фронтових шинелях, щойно повернувшись з війни). Окрему увагу потрібно приділити питанню пошуків членів колективу університету, які звільняли місто навесні 1944 р. Велику роль у розробці цього аспекту проблеми може відіграти накопичення та вивчення спогадів ветеранів.

Другим пріоритетним напрямком синтетичного аналізу історії університету в 1941— 1944 рр., що потребує певного узагальнення, систематизації та подальшого вивчення, є комплекс питань, пов'язаних з евакуацією університету та його діяльністю в евакуації. Тут маємо цілу низку питань, що потребують узгодження та остаточного висвітлення: це й питання підготовки евакуації і її проведення (із показом як успіхів, так і недоліків організації цього процесу), це й більш чітке розмежування етапів евакуації (принаймні Майкопського і Байрам-Алійського, оскільки за звичай, у більшості спогадів та публікацій, все зводиться саме до останнього), це й проблеми організації роботи університету, адже, це був фактично єдиний серед університетів України, що не розпорошився під час евакуації, не втратив своєї організаційної єдності та цілісності, а навпаки, зберіг основну частину своєї матеріально-технічної бази та кадрового складу. Більше того, університет став центром тяжіння і професійного об'єднання викладачів інших вищих навчальних закладів країни, які з тих чи інших причин опинилися в сфері його діяльності - цей аспект діяльності університету також потребує більшої уваги.

Недостатньо висвітленим є питання, так би мовити, ротації кадрів під час роботи в евакуації (йдеться, переважним чином, про студентство), оскільки частина студентів призивалася чи добровільно йшла на фронт, а певна частина, повертаючись з фронту (в разі важкого поранення чи з інших причин), вливалася до студентських лав. Це накладало свій позитивний відбиток як на морально-психологічний стан колективу в цілому, так і на організацію процесу навчання зокрема.

Цікавим аспектом цього напрямку проблеми вивчення історії університету у 1941— 1944 рр., може стати висвітлення питання стосунків із місцевим населенням, оскільки крім внеску у «формування кадрів національної інтелігенції», був, безумовно, і зворотній вплив.

Зовсім маловивченим може вважатися аспект питання, пов'язаний із долею викладачів, студентів та співробітників університету, яким не вдалося об'єднатися з колективом на певному етапі евакуації, чи взагалі протягом воєнного лихоліття 1941 - початку 1944 рр. і, відтак, довелося працювати на інших ділянках загальнонародної боротьби за Велику Перемогу. Важливо було б також простежити шлях та організацію реєвакуації в Одесу.

Поруч стоїть питання внеску колективу університету у відбудову зруйнованого війною та під час окупації, як у масштабах цілого міста, так і стосовно виробничих площ університету, які були значною мірою пошкоджені, або непридатні для використання. Тут стануть на допомозі ж спогади сучасників, так і фонди Держархіву Одеської області, зокрема фонд Р-2000, зі справ якого можемо дізнатися про стан із приміщеннями для навчання та гуртожитками університету в перший рік після визволення. Так, скажімо, у доповідній записці на ім'я голови Виконкому обласної ради, ректорат ОДУ повідомляв, що «приміщення гуртожитку студентів університету на 600 осіб при студмістечку по Островидова 64 зайняте Одеським військовим округом» [2].

До останнього часу третій, пріоритетний напрямок вивчення історії університету у 1941—1944 рр. - періоду румуно-німецької окупації Одеси, стояв окремо у дослідженнях істориків, як би логічно випадав із наративу. Безумовно, такий стан речей продовжуватись не може, адже хронологічно обидва процеси - діяльність колективу університету в евакуації та окупації - відбувалися паралельно. Більше того, саме хронологічні рамки періоду окупації (16 жовтня 1941 — 10 квітня 1944 рр.) визначають періодизацію проблеми в цілому, оскільки визначають ж нижні рамки періоду евакуації, так і загальні верхні рамки - початок періоду виходу університетського колективу на рейки мирного життя. Адже відомо, що вже 21 квітня 1944 р. розпочалось навчання тієї частини університетського колективу, що працювала в окупованій Одесі, хоча в останні місяці перед визволенням міста радянськими військами навчання фактично було згорнуте, і саме з ініціативи переважної більшості студентів та викладачів університету. А з осені 1944 р. розпочалась робота возз'єднаного університету.

Повертаючись до проблеми вивчення історії університету в окупації, зауважимо, що джерельна база цього аспекту є вкрай звуженою. Тут маємо справу лише з віціленими архівними матеріалами (у Держархіві Одеської області це, здебільшого, фонди дирекцій губернаторства «Трансністрії») та матеріалами окупаційної преси - фрагментарними та вкрай заідеологізованими. Спогадів, мемуарної літератури, джерел епістолярного характеру та т. ін., - дуже небагато і вони розпорошені по приватних колекціях і, таким чином, зовсім недостатньо введені у науковий обіг.

В цілому, донедавна, цей аспект проблеми, по-перше, міг вважатися ледве не втраченим вітчизняною історіографією (натомість маємо велику кількість літератури з цього приводу, що її видано за кордоном з відповідним, далеко не об'єктивним баченням проблеми), а, по-друге, він може вважатися найбільш заідеологізованим та міфологізованим, а отже - далеким від потреб, що висувуються сьогодні перед справжнім науковим дослідженням. Спеціального дослідження з проблеми діяльності Одеського університету в роки румуно-німецької окупації допоки не існує.

Коли ж брати до уваги той бік проблеми, що стосується роботи Одеського університету в евакуації, то відразу кидається у вічі наявність великого кола літератури ж мемуарного, так і загального плану. Наприклад, і передусім, йдеться про ювілейні видання, що здійснювалися до відповідних дат історії Одеського університету у 1960-х - 2000-х рр. Це і розділ в «Історії Одеського університету за 100 років» (текст належав перу доцента Є. В. Сизоненко), що його, майже без змін, було повторено у наступному виданні - «Одесский университет. 1865-1990». Останнє, ювілейне видання «Історії Одеського університету (1865-2000)», присвячене 135-річчю з дня його заснування, також містить досить просторий сюжет (с. 84-88), в якому змальовано внесок колективу університету в оборону міста в 1941 р., названо прізвища захисників Батьківщини - викладачів та студентів, що пішли на війну прямо зі стін рідної Alma mater і серед них ті, що на той час працювали в університеті - Л. Х. Калуст'яна, Д. І. Поліщука, Ф. П. Смагленко та ін. Робота над виданням 2000 р. унаочнила спостереження, що значно більшим був професорсько-викладацький загін з тих, хто пройшов війну та евакуацію й вступив до лав університетського колективу вже після війни. Але й тут час робив свою справу. Тому такими важливими для істориків були спогади ветеранів, що доносили до нас дух епохи, тому настільки неоціненною була діяльність Ради ветеранів, та тому етапі, коли її Головою був професор історичного факультету М. Ю. Раковський. Саме з його ініціативи розпочалася робота по збиранню матеріалів та виданню друком спогадів ветеранів війни та праці Одеського університету - «Времена и годы», яких вийшло дві збірки. У контексті вищезазначеного певним узагальненням двох найважливіших періодів евакуаційної історії університету (так би мовити Майкопського та Байрам-Алійського) є спогади безпосередніх учасниць цієї історії, що їх було оприлюднено у збірках: доцента Л. В. Берловської «Мы в Майкопе [3] та доцента Ю. О. Амброз «Единство фронта и тыла (В далёком Байрам-Али)» [4].

З іншого боку, Одеський університет є єдиним серед університетів України, який працював майже впродовж усього періоду окупації міста. І цю сторінку історії університету ми знаємо, на жаль, значно

гірше тієї, де змальовано період його роботи в евакуації. На наш погляд, справа тут не тільки у вузькості джерельної бази чи її закритості до недавнього часу (врешті, є ще й спогади свідків й учасників тих подій).

Справа також і у певній упередженості до висвітлення саме цих сторінок історії університету, що можна пояснити і зрозуміти. Про це доволі влучно пише у своїх спогадах професор З. В. Першина про університет осені 1944 р.: «...в состав студентов влились учившиеся в действовавшем в Одессе в период оккупации университете. Отношение к ним, особенно мужчинам, не побывав игам в армии, было очень сдержанным и осуждающим. Состояние здоровья и другие объективные обстоятельства, которые были причиной их неучастия в войне, во внимание не принимались. Коллаборационисты - так думали о них. И это особо подогревалось официальной пропагандой» [5]. Така упередженість впливала й на підходи до висвітлення проблеми: життя університету змальовувалося, здебільшого, через діяльність окупаційної влади. При цьому забувалися люди з їх звичайним прагненням вижити в умовах воєнного часу, хоча і тут потрібний більш широкий та диференційований підхід, адже, як згадує вже цитована професор З. В. Першина: «...среди них были очень способные люди, получившие в университете при румынах фундаментальную подготовку в области античной филологии и истории. Так, среди них был П.О. Карышковский, впоследствии известный ученый-историк, нумизмат-античник. Он немало претерпел от постоянного шельмования его в связи с пребыванием и учебой в университете в период оккупации» [6].

Дає освіту і виховання не влада. Влада тільки створює кращі чи гірші умови для цього. Дають освіту й знання їх матеріальні носії. У даному випадку представники одеської інтелігенції, які з тих чи інших обставин опинились в окупованій Одесі. І без якомога повнішого висвітлення й цієї сторінки, історія університету, як і цілого міста, буде неповною. А справа загострюється ще й у зв'язку із тим, що останнім часом посилюється інтерес до проблеми «Транснестрії» (крім наукового, він набуває й політичного забарвлення), про що свідчить поява новітніх видань з проблеми за кордоном, зокрема у Німеччині [7].

На наш погляд, починати потрібно, наприклад, з детального вивчення персоналій керівників університету в роки окупації, відтак маємо змогу позбутися деяких ідеологічних кліше й нашарувань. Наприклад, ректор університету у 1941-1944 рр. - Павло Георгійович Часовников (1877-1954), був, передусім, відомим в Одесі практиком, що до того ж обіймав цілий ряд виборчих громадських посад, що свідчить про неабиякий його авторитет у місті. Він у 1906 р. закінчив з відзнакою медичний факультет Новоросійського університету, до 1914 р. працював простим ординатором, потім асистентом у факультетській хірургічній клініці. З 1923 р. - доцент, з 1929 р. - професор Одеського медичного інституту, завідувач кафедри госпітальної хірургії, з 1931 р. - завідувач факультетської хірургічної клініки. Головний напрямок наукових праць - оперативне лікування захворювань жовчовивідних протоків та шлунково-кишкового тракту. За останні десять років перед Великою Вітчизняною війною професор П. Г. Часовников обіймав громадські посади Голови виробничої Ради, члена Президії виробничої комісії, члена Президії науково-планового бюро, члена методичного комітету, Голови хірургічної секції «Єдиного медичного товариства» тощо.

Досі існує багато різночитань з приводу питання реального початку роботи університету за часів окупації, хоча, на наш погляд, мова йде про початок роботи різних факультетів, які складали «Університет Транснестрії» і часто-густо до війни були самостійними вищими навчальними закладами (хоча урочисте офіційне відкриття університету окупаційною владою відбулося 7 грудня 1941 р.) [8].

Велику роль у відновленні роботи історико-філологічного факультету відіграв професор Борис Васильович Варнеке, він і став його першим деканом за роки окупації. Відомо, що він очолив депутацію одеських професорів до муніципалітету з метою (як він сам пояснював після свого арешту 10 травня 1944 р.) «просить об открытии средних школ, где могли бы работать ученые». Найбільш важким злочином, що його інкримінували радянські компетентні органи 76-річному професорові, було «клеветническое интервью корреспонденту Базарову, участие в деятельности Антисоветского института», хоча там, крім звичайних випадів проти «комуністів», було й таке: «...Я и многие мои коллеги с большой охотой выступим с лекциями на нужные темы перед любой аудиторией. Темы лекций и бесед должны иметь общественно-религиозное освещение. Необходимо самое широкое освещение вопросов морали, личной и общественной, и особенно семейной. Хорошо поговорить о чувстве национальной *гордости*. Нам, русским людям, есть чем гордиться... В беседах и лекциях надо вспомнить все хорошее, что было в нашей дореволюционной жизни, и обо всем этом рассказать теперешнему поколению». Лишається додати, що професор Б. В. Варнеке народився у 1874 р. в Москві, закінчив Історико-філологічний інститут у Санкт-Петербурзі, у 1905 р. захистив докторську дисертацію у Московському університеті, з

1910 р. - він професор кафедри класичної філології Новоросійського університету. Велика радянська енциклопедія 1927 р. додає, що до цього він був ще й професором Казанського університету. Сам Б. В. Варнеке підкреслював, що його життєвий шлях визначив Олександр Миколайович Шварц, що викладав молодому Варнеке латинську мову. Пізніше О. М. Шварц - Міністр освіти Росії. Остаточно шлях у науці для Б. В. Варнеке визначив академік Федір Євгенович Корш - відомий російський філолог. До початку своєї викладацької та академічної кар'єри Б. В. Варнеке навчався у Гетінгенському та Лейпцігському університетах Німеччини. Головною своєю працею сам він вважав «Історію Російського театру» (витримала три перевидання) [9]. У січні 1941 р. його було удостоєно звання Заслуженого діяча науки Української РСР. 31 липня 1944 р. він помер в лікарні в'язниці №1 УНКДБ по Київській області. Реабілітовано його було одним з перших: 30 листопада 1955 р. постановою військового прокурора Одеського військового округу справу Варнеке було закрито за недостатністю провини.

Наступним деканом історико-філологічного факультету (і до кінця періоду окупації) був професор Володимир Федорович Лазурський, якого у справах сігуранци залучали до десятки найбільш небезпечних українських «сепаратистів» Одеси [10]. Народився він у місті Переяславі Полтавської губернії у 1869 р. у родині священика, що викладав грецьку мову в духовному училищі. У 1892 р. закінчив історико-філологічний факультет Московського університету і професор М. І. Стороженко залишив його при кафедрі західноєвропейських літератур для підготовки до магістерського іспиту. З автобіографії професора В. Ф. Лазурського, яку він закінчив писати 1 березня 1947 р., можна зробити висновок, що у 90-ті рр. XIX ст. він учителював у різних навчальних закладах Москви, у т.ч. давав приватні уроки молодшим дітям Л. М. Толстого - Андрію та Михайлу і певний час проживав у його родині в Ясній Полянці. У цей час він пише: «Я усвоил себе взгляды Толстого на разницу между задачами науки и искусства. По его убеждению в искусстве самое важное это то, чтобы поэт, музыкант, художник при помощи своих специальных средств ...заражали и объединяли людей силой своего возвышающего чувства». Ці рядки взяті нами з розвідки професора В. Ф. Лазурського, яку було надруковано у газеті «Молва» і за яку (у тому числі) його було заарештовано 10 травня 1944 р., незважаючи на сорокарічний стаж роботи у вищих навчальних закладах Одеси: з 1901 р. він викладав історію західноєвропейської літератури на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, у 1917-1920 рр. був проректором цього університету, з 1920 по 1930 рр. - професором Інституту народної освіти, з 1939 р. - він завідувач кафедри іноземних мов у Одеському кредитно-економічному інституті, з 1940 р. - завідувач кафедри англійської мови у Одеському інституті іноземних мов. У 1917 р. його було обрано екстраординарним професором Новоросійського університету, а у 1941 р. ВАК присвоїв йому учений ступінь доктора філологічних наук (без захисту дисертації). 23 вересня 1944 р. справу професора В. Ф. Лазурського було виокремлено у самостійне слідство і, зрештою, було припинено, а 28 вересня 1944 р. звільнено. Більше того, професора повернули на роботу в Одеський університет та в Інститут іноземних мов з виплатою грошової компенсації. До літа 1947 р. професор В. Ф. Лазурський завідував кафедрою іноземних мов в університеті, мав аспірантів, керував роботою ДЕКів в Інституті іноземних мов. 1 травня 1947 р. він помер на 80-му році життя. Під час окупації В. Ф. Лазурського, вже коли він обіймав посаду декана історико-філологічного факультету, було призначено директором історико-археологічного музею, що увійшов у структуру історико-філологічного факультету, яким він ним керував [11].

Аналогічна інформація є й про професора Константина Доримедонтовича Покровського, котрий працював в Одесі з 1934 р. (з 1927 р. - він член-кореспондент АН СРСР) і обіймав посади завідувача кафедри астрономії Одеського університету та директора Одеської обсерваторії. Народився він у 1868 р. у Нижньому Новгороді. Вищу освіту здобув у Московському університеті на фізико-математичному факультеті, де слухав лекції М. Г. Жуковського, М. Я. Цингера та ін. У 1921 р. отримав запрошення у найбільшу обсерваторію Росії - Пулковську - на посаду старшого астронома. Тут йому довелося викладати астрономію вищому командному складу армії та флоту, що проходив навчання на Геодезичному факультеті Військової Академії. З 1932 р. він обіймав посаду головного директора Пулковської обсерваторії. Кращою його роботою є «Зоряний атлас», що був виданий у Берліні і мав кілька перевидань. Напередодні окупації Одеси вчений готував п'яте, виправлене та доповнене, видання. Під час оборони Одеси у 1941 р., зовсім вже немолодий вчений робив все можливе, щоби врятувати від випадкового снаряду або авіабомби цінне обладнання обсерваторії та її бібліотеку з 8 тис. томів. Під час окупації обсерваторія на чолі з К. Д. Покровським працювала [12].

Маємо спогади студентів університету з інших факультетів про дії керівників різних його структур, спрямовані на збереження молоді під час окупації, залучення її до навчання, що вже само по собі було

спротивом обставинам війни та окупації, а відтак, маємо переглянути ставлення до цих людей через неупереджене вивчення всіх обставин їхньої діяльності у 1941-1944 рр. в окупованій Одесі.

Відтак, підбиваючи короткі підсумки, маємо, передусім, зазначити, що сьогодні, перед дослідником проблеми історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова в роки румуно-німецької окупації стоїть складне, але й відповідальне завдання. Необхідно розпочати процес узагальнення та систематизації усього напрацьованого та накопиченого у вимірі джерельної бази та літератури на цей час, на відстані майже у 70 років для більш об'єктивного, комплексного висвітлення однієї з найважливіших сторінок історії вищого навчального закладу України, який готується відсвяткувати своє 150-річчя.

Література

1. Йдеться, передусім про фонди Держархіву Одеської області (далі - ДАОО). Тут для нас важливим є фонд Р-2249 - Дирекції культури губернаторства «Транснїстрії».
2. Див.: ДАОО.-Ф. р-2000.-0п. З.-Спр. 31.-Арк. 147.
3. Берловская Л. В. Мы в Майкопе /Л. В. Берловская // Времена и годы. - Вып. II. - С. 30.
4. Амброз Ю. А. Единство фронта и тыла. (В далёком Байрам-Али) / Ю. А. Амброз // Времена и годы (восп. ветеранов войны и труда Одесского университета). - Вып. 1. - Одесса, 1998. - С.7-13.
5. Першина З. В. В первые послевоенные... / З. В. Першина // Там само. - Вып. I. - С. 59.
6. Там само.
7. Див.: Volk Ekehard. Transnistrien und Odessa. (1941-1944). - Regensburg, 1996. - 123 p.
8. Див.: Щетников В. П. Одесский университет : 1941-1944 годы (по материалам оккупационной прессы) / В. П. Щетников // Записки історичного факультету. - Вып. 9. - Одеса, 1999. - С. 266-271.
9. Див. Інтерв'ю з Б. В. Варнеке від 30 серпня 1943 р. кореспондента вечірньої газети «Буг» часів румунської окупації: Головка А. Я. Старые одесские интервью / А. Я. Головка. - Одесса, 2000. - С. 11.
10. Див.: Щетников В. П. До питання про діяльність українського руху Опору в Транснїстрії / В. П. Щетников // Одеса і українці. - Одеса, 1997. - С. 36.
11. Молва. - 1943,- 11 апр. (№ 108).
12. Див. про це: Головка О. Я. Вказ праця. -С. 122-124.

Надійшла до редакції - 1 вересня 2012

Затверджена до друку - 20 листопада 2012

Аннотация. Щетников В. П. 1941-1944 годы в истории Одесского национального университета им. И.И.Мечникова: деятельность в эвакуации и оккупации. В статье анализируется степень историографической изученности проблемы и состояние её источниковедческой базы, предлагаются пути дальнейшего углубленного анализа, критерии периодизации; приводятся биографические данные профессуры, руководившей работой различных подразделений университета в период румыно-немецкой оккупации 1941-1944 гг.

Ключевые слова: Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Вторая мировая война, румыно-немецкая оккупация, эвакуация.

Summary. Schetnikov V. P. 1941-1944 years in the history of the Odessa National University. Mechnikov: work in evacuation and occupation. The paper analyzes the degree of scrutiny of the historiographical issues and the state of its source base, the ways of further in-depth analysis, the criteria of periodization, curriculum vitae Professors, directs the work of the various departments of the University during the Romanian-German occupation of 1941-1944 years.

Key words: Odessa National University. Mechnikov, World War II, the Romanian-German occupation, evacuation.